

صوفیاں نوں تے دو جے دھرماں دے آکواں نوں ملے۔ بھائی مردانہ تے بھائی بالا وی اوہناں دے مال سفران تے جاوندے۔ ہندوستان توں باہر وی آپ نے سفر کیتے تے اوہ بغداد، مکے، مدینے گئے۔ ہندوستان اندر کیتے گئے سفران وچوں ملتان اتے اُچ دے پیراں مال کوشٹیاں، گزگا جی تے تیرتھ دی یاترا، کورکھ پٹھیاں مال چرچے، قاضیاں اتے پنڈتاں دے پھوکے کرم کاڈاں دے کھنڈن وی لوکائی اندر مشہور ہوئے۔ ایہناں مال بھویاں ہوئیاں لوک کہانیاں کورومانک دیو جی دے چاوانا کرن (1539ء) مگروں مشہور ہوئیاں۔ (2)

کورومانک دیو جی دے جیون سنہدھی روایتاں اُپر مہاتما ہدھ تے اوہناں دے پیر وکاراں بارے پرچلت روایتاں جو جاتکا دے ماں مال ملدیاں ہن، دے پرچھاویں وی دکھائی دیندے ہن۔ برصغیر اندر مسلماناں دی آمد مال ہندوستانی وسیب اندر وڈی پدھر تے تبدیلیاں آئیاں جیسیں دے نتیجے وچ اک نویں سماج نے جنم لیا۔ بابا فرید دی صوفیانہ فکر تے بھگتی لہر نے کورومانک دیو جی ہوراں نوں متاثر کیتا تے آپ نے برہمنوں دے دھرم توں بغاوت کر کے اپنا اک وکھرا فرقہ بنایا جو بعد وچ سکھ مت دے روپ وچ پھیلیا۔ کورومانک دیو جی نے ہندو دھرم دے پوجا پاٹ تے ذات پات دے نظام توں چھٹکارا حاصل کیتا تے اسلام دے توحیدی نظریے نوں اپنایا۔ آپ دے چاوانا کر جان توں کجھ چر مگروں ای آپ دے جیون سنہدھی لکھتاں ساہنے آونیاں شروع ہوگیاں۔ بھائی کورواں دی پہلی ”وار“ کورومانک دیو جی دے جیون سنہدھی پہلی لکھت آکھی جاسکدی ہے۔ کورومانک دیو جی دی بانی نوں بنیاد بنا کے جنم ساکھیاں لکھے جان دی روایت شروع ہوئی۔ جیسیں مال پنجابی نظم تے نثر دوہاں روپاں اندر پنجابی ادب وچ انمول واوھے ہوئے۔ بابا فرید توں شاہ حسین تائیں کوئی تین سو سال ایہی لکھتاں ادبی کھپا پوریاں نیں۔

مسلماناں نے سبھ توں پہلاں ہندوستان اندر جیسیں علاقے اُتے غلبہ پایا اوہ پنجاب تے سندھ ای سی۔ ایس کر کے پنجابی جیون سبھ توں ودھ متاثر ہويا جیسیں دا اظہار کورومانک دیو جی دی بانی وچ وی ملدا ہے:

نیل بستر لے کپڑے پہرے ترک پٹھانی عمل کیا اتر
پو جا پڑاھ کتابا سجمو تر کا بھائی (3)

ایس مسلمان غلبے دا اثر کورونانک دیو جی دے جیون سنبندھی روایتاں اُپر پینا دی ضروری
سی۔ مسلماناں دی مذہبی کتاب قرآن شریف وچ انبیاء کرام بارے واقعات موجود ہن جیس اندر
اوہناں دے جیون مال بھوے ہوئے معجزات وی ملدے ہن۔ ایسے طرح مسلمان سنتاں تے
فقیراں دے تذکرے جو کرامتاں مال بھرے پئے ہن۔ حضرت علی جویری ہوراں دی لکھت
'کشف المجوب' وڈی مشہور ہوئی جو صوفی مت اُپر فارسی دی پہلی لکھت دے طور تے ساہنے آئی،
جیس اندر بزرگاں دے جیون سنبندھی کرامتاں موجود ہن۔ ایسے طرح شیخ فرید الدین عطار
ہوراں دی لکھت "تذکرہ الاولیاء" ساہنے آؤندی ہے۔ جیس وچ بہت سارے بزرگاں دے
حالات زندگی تے کرامتاں موجود ہن۔ نانک کال دے ادب اُپر ایہناں ساریاں روایتاں دے
پر چھاویں صاف دکھائی دیندے ہن۔

گورونانک دیو جی دے جیون مال سنبندھت روایتاں دائمڈھ اوہناں دی حیاتی دے
اخیر لے سے اندر ای بچھ چکا سی۔ ایہی کارن ہے جیس کر کے اوہناں دے بال پنے دی روایتاں
بارے بہتی جانکاری نہیں ملدی۔ ایہہ روایتاں جو جنم ساکھیاں اکھوایاں لوک ادب دی ہی پیداوار ہن
جو لوکائی اندر گورو ارجن دیو (1606-1563ء) (4) دے سے تیک سینہ بہ سینہ چلدیاں آئیاں۔
ایس کر کے ایہناں جنم ساکھیاں اندر واوھے گھائے دا ہونا قدرتی امر سی۔ جدوں گورو ارجن دیو، اکبر
نوں ملے تاں اوہناں گورونانک دیو جی دی اک ساکھی سنائی جو لوکائی اندر ودھیرے پرچلت ہو چکی
سی۔ اتھے ایہہ دسنا وی ضروری ہے کہ ابوالفضل دے اکبر نامے اندر گورو ارجن دیو دے اکبر بادشاہ
نوں ملن دی دس پیندی ہے۔ گورو ارجن دیو نے جو ساکھی اکبر نوں سنائی اوہ نمونے وجوں پیش اے:

”تب اک دن گورو با بے نانک جی پاس کورو انگد بینتی کری، جی، پانتشاہ جے
مدھ بھاوے تاں جنگل کی دھرتی آیا۔ تب کورو بابا نانک چلیا جاتا ہے اودیان

بکھے، جنگل مہ اڑ سکھ، ساتھ ہے تب انہو سکھو کہیا، ”جی بابا جی سلامتہی ہس
 پیاسے ہی۔ کہے ”پر ہے تم پیاسے ہو کہے، ”جی بہت پیاسے ہی.....“ (5)

گورو ارجن نے ”گورو گرنتھ“ 1604ء نوں ترتیب دتا۔ (6) اوہناں دے مگروں ہر
 گوہند (1606-1644ء) (7) دے سے تیکر نانک دیو جی بارے کئی روایتاں پھیل چکیاں سن۔
 ایہناں روایتاں نوں پہلی وار بھائی گورداس (1559-1637ء) نے اپنی ”پہلی وار“ اندر رچیا۔ (8)
 ایس طرح ایہہ گورو نانک دیو جی دے جیون سنبندھی روایتاں لکھتی روپ دے مڈھلے نمونے وادہ
 رکھدیاں ہن۔ ایہہ لکھت بھائیں گورو نانک دیو جی دے سمکالی نہیں تاں ادھ سمکالی ضروری آکھی جا
 سکدی ہے۔ کیوں جے ایہہ گورو نانک دیو دے چلانا کرن توں تھوڑا گھوچر پہلاں لکھی گئی سی۔

بھائی گورداس تیجے کورو، کورو امر داس دے بھتیجے، بی بی بھائی دے بھراتے کورو ارجن
 دے مامے لگدے سن۔ ایہہ وڈے ہو کے سکھی پرچار کردے رہے۔ کورو رام داس، کورو ارجن
 اتے کورو ہر گوہند ہوراں دے سے ایہناں کورو گھردی بڑی سیوا کیتا۔ کورو ارجن ہوراں دے
 ترتیب دتے ہوئے گرنتھ صاحب دی جتھ لکھت وی بھائی گورداس ہوراں ای تیار کیتی سی۔ (9)
 بھائی گورداس ہوریں کورو گھردے نیڑے ہون کر کے کورو نانک سنبندھی جیونی توں چنگے جانو
 سن۔ بابا بڈھا ہوراں کورو نانک ہوراں دے درشن کیتے سن۔ ایس کر کے بھائی گورداس تے بابا
 بڈھا کورو نانک ہوراں دے کارنامیاں توں جانوسن۔ بھائی گورداس نے کورو نانک بارے بابا
 بڈھا ہوراں دی دتی جانکاری تے پرچلت روایتاں نوں ای بنیاد بنا کے اپنی پہلی وار دی 25 ویں
 پوڑی توں 45 ویں پوڑی تائیں جیونی بارے وکھ وکھ گھٹناواں وادہ بڑے سچے ڈھنگ نال بیان
 کیتا اے۔ ایس وار نوں تاریخ تے نہیں آکھیا جاسکد اپر ایس وچوں ایسے تاریخی حوالے تے گلاں
 ضرور ملدیاں ہن جیہیں توں وکھ وکھ قسم دیاں جنم ساکھیاں نے جنم لیا۔ بابا نانک ہوراں دی جیونی
 بارے ایہہ ساکھیاں ”پر اتن جنم ساکھی“، ”مہربان والی جنم ساکھی“، ”جنم ساکھی بھائی بالا“، ”جنم
 ساکھی بھائی منی سنگھ“، مڈھلی حیثیت رکھدیاں نیں۔

پراتن جنم ساکھی

ایس جنم ساکھی نوں ایسٹ انڈیا کمپنی دی کونسل دامبرہنری تھامس کولبروک 1815ء نوں برطانیہ لے گیا۔ انج ایہہ جنم ساکھی ایسٹ انڈیا کمپنی دی لائبریری نوں دے دتی گئی۔ جیہڑی ہنس انڈیا آفس لائبریری لندن وچ موجود ہے۔ (10) جرمن مشنری ڈاکٹر ٹمپ ہوراں نوں 1872ء وچ انڈیا آفس لائبریری دیاں ہتھ لکھتاں دی پھر و لا پھر ولی دوران ایہہ جنم ساکھی ملی تے اوں نے ایہدا انگریزی ترجمہ کر کے چھاپ دتا۔ (11) ڈاکٹر ٹمپ پوربی زباناں دا سیانا سی۔ اوں دی رائے مطابق ایہہ جنم ساکھی کوروارجن دیو جاں کورو کوہند دے سے دی معلوم ہندی ہے۔ پنجاب دے لیفٹیننٹ گورنر سر چارلس نے 1885ء وچ ایس جنم ساکھی دے ہتھ لکھتی نسخے نوں ولایتوں منگولیا تے ایس دیاں کاپیاں زنگوگراف کروا کے سرکار ولوں پنجاب دیاں پرنٹنگھ تھاواں تے رکھا دتیاں گھیاں تے ایہہ لوکائی اندر ”ولایت والی جنم ساکھی“ دے ناں مال مشہور ہوئی۔

بھائی ویر سنگھ ہوراں ایس جنم ساکھی نوں ”پراتن جنم ساکھی“ دے سرناویں پٹھہ سودھ کے 1926ء وچ چھاپے چاڑھیا۔ (12) ایس نوں سوہن سے بھائی ویر سنگھ ہوراں دے ساہنے ”حافظ آباد والی جنم ساکھی“ دا اوہ نسخہ وی موجود سی، جیس نوں بھائی کورکھ سنگھ، اورینٹل کالج لاہور، شعبہ پنجابی دے سربراہ نے مسٹر میکالیف دی اکوائی وچ 1885ء وچ چھپوایا سی تے ایس دادیباچہ بھائی کورنٹنگھ ہوراں نے لکھیا سی۔ بھائی ویر سنگھ ہوریں ”پراتن جنم ساکھی“ دے دیباچے وچ لکھدے ہن:

”1885ء وچ لکھے دیباچے وچ بھائی کورنٹنگھ سنگھ جی دسدے ہن کہ پچھلے سال اپنے دورے وچ اوہناں نوں اک جنم ساکھی حافظ آباد وچ ہتھ آئی، جیس نوں پرنٹال کرن تے اوہ ولایت والی دے مال دی عی ثابت ہوئی، کیول کتے کتے اکھراں، پداں جاں فقریاں دا کچھ کچھ فرق سی۔ ایس دانام اوہناں نے ”حافظ آباد والی ساکھی“ ٹھہرایا۔ ایہہ نسخہ معلوم ہوندا ہے کہ

مسٹر میکالیف پاس پُجا اوہناں ایس نوں اپنے خرچ تے کور نمکھی اکھراں وچ
چھپوایا۔ ایس دی بھومکا بھائی کور نمکھ سنگھ جی پروفیسر اورینٹل کالج نے لکھی
تے ایہہ بھی پتھر دے چھاپے وچ 1885ء سن وچ 15 نومبر نوں چھپ گئی۔

ایس اُتارے نوں لوکیں ”میکالیف والی جنم ساکھی“ آکھن لگ پئے۔“ (13)

ایس جنم ساکھی دے اخیر لے کجھ ورتے گم ہون کارن میکالیف نے کولبروک والے
نسخے توں پورے کیتے۔ بھائی ویر سنگھ ہوراں دی مرتب کیتی ”پراتن جنم ساکھی“ تے ”میکالیف والی
جنم ساکھی“ دوہاں وچ 57 ساکھیاں ہن۔ ایہناں دوہاں جنم ساکھیاں وچ کجھ اکھراں تے شبدوں
جاں واکاں داعی فرق دکھائی دیندا ہے۔ جیس توں ایہہ گل نتر آؤندی ہے کہ ایہہ فرق نقل کرن
ویلے ہی پیدا ہويا ہووے گا۔ ایہہ نکھیر کرنا ڈاڈھا اوکھا اے کہ کیہڑی جنم ساکھی کس دی نقل ہے۔
ایہہ وی ہو سکدا ہے کہ ایہہ دوویں جنم ساکھیاں کسے ہور ہتھ لکھتی نسخے توں نقل کیتیاں گئیاں
ہوون۔ جو نسخہ اے تائیں کھوجیاں دی اکھوں پر وکھے ہے۔ ڈاکٹر جگبیر سنگھ ہوریں ”پنجابی
ساہت دا اتہاس“ وچ لکھدے ہن:

”پراتن جنم ساکھی، نوں ہی ساکھی پر پرا دی موڈھی رچنا نیا جاسکدا ہے۔

باقی دیاں ساکھیاں کسے نہ کسے روپ وچ ایسے نوں اپنا آدھار بناؤندیاں

دیکھیاں جاسکدیاں ہن۔ ایہہ گل وکھری ہے کہ ”پراتن جنم ساکھی“ توں وی

پہلاں کوئی ہور جنم ساکھی ہووے گی جو اے تک اپراپت ہے۔“ (14)

کولبروک دی ”ولایت والی جنم ساکھی“ اندر ”جگا ولی“ وچ آئے حوالے ”کھلجگ چار

ہزارست سو پینتیس برس ورتیا ہے۔“ ایس حساب مال 1634ء داسا بند اے۔ (15)

جے کر ایس دی تاریخ نوں ٹھیک من لیا جاوے تاں ایس توں نقل ہوئیاں کاپیاں اندر

وی ایس تاریخ دا موجود ہونا ضروری سی۔ پر کسے ہور کاپی وچ یا نسخے اندر ایہہ تاریخ نہیں ملدی۔

ڈاکٹر میکلوڈ ہوراں نے وی کولبروک والے قلمی نسخے نوں 1635ء دی لکھت نیا ہے۔ جد کہ

ڈاکٹر پیار سنگھ ہوریں ایس نوں 1635ء دی لکھت نہیں سگوں ایس دی نقل کرن دا سامتا تھیا ہے۔
 بھائی ویر سنگھ ہوریں ایس جنم ساکھی وچ ”کورو نانک صاحب دے طور کی پرہن دے ایکھ
 ہون تے کورو وار جن دے شبدان ’بول ہو واہ کورو جی کی فتح ہو‘ دے ملن“ اتے کئی ہور کارناں کر کے
 ایس نوں حافظ آباد والی، دوہاں جنم ساکھیاں نوں کسے ہور ہتھ لکھت دی نقل مندے ہن۔ (16)
 بھائی ویر سنگھ ہوراں دی ایہہ آکھنا کہ ایس توں پہلاں کوئی ہور جنم ساکھی وی ہووے جو
 ایس دامول ہووے، ایہہ گل اچے کھوج دی منگ کر دی ہے۔ ایس گل نوں ودھاوا دیندے ہوئے
 شمشیر سنگھ اشوک ہوریں اپنے اک لیکھ ”پراتن جنم ساکھی اک ساہتک ملائکن“ وچ لکھدے ہن:

”پہلے پہل اس ’پراتن جنم ساکھی‘ وچ، جیویں کہ پراتن ہتھ لکھت کھرڑیاں
 دی پھول پھال کرن تے پتا لگدا ہے، کیول 20-15 ساکھیاں ہی ہن، پر
 پچھوں کجھ ہور ساکھیاں نال رن تے پہلیاں 25 ساکھیاں تے پھیر 30
 ساکھیاں دا ایہہ سگر یہ تیار ہویا۔ 24 تے 30 ساکھیاں دے دو نسنے (ہتھ
 لکھت) میرے نجی پُستکالے وچ موجود ہن تے ایہناں وچوں 30
 ساکھیاں دا اک ہتھ لکھت نسخہ، مہاراجہ پٹیالہ دی موتی باغ راج بھون
 لاہریری وچ سُرکھیت ہے، سمت 1758 بکرمی دی لکھت ہون کر کے ہور
 وی ودھیری مستند ہے اک ایہو جیہی جنم ساکھی جیس وچ کل 30 ساکھیاں
 ہن، شرومنی کوردوارا پر بندھک کمیٹی دے ادھیکار ہتھ امرتسر دی سکھ ریفرنس
 لاہریری وچ موجود ہے۔“ (17)

ڈاکٹر رتن سنگھ جگی ہوراں دی مرتب کیتی ”ساہت کوش پر بھاشک شبد اولی“ وچ لکھیا ہے:
 ”پنجابی وچ سبھ توں پر اچین جنم ساکھی جو اہلبدھ ہے، اوہ ’پراتن جنم
 ساکھی‘ ہے۔ جیہڑی 1558ء دے نیڑے تیزے کسے شروہاوان سکھ نے
 لکھی ہے۔“ (18)

ایس جنم ساکھی دے لیکھک بارے وی ودواناں وچ ایکتا نہیں ہے۔
 کاہن سنگھ ما بھا ہو ریں ایس جنم ساکھی دے لکھت سے تے لیکھک بارے ”مہاں کوش“ وچ
 لکھدے ہن:

”پوٹھو ہار دانواہی اک جن، جیس نے 1588ء وچ کوروانک صاحب دی
 جنم ساکھی لکھی۔“ (19)

ایس جنم ساکھی دے قلمی نسخیاں وچوں ”ولایت والی جنم ساکھی“ اندر ”جگا ولی“ وچ آئے
 حوالے ”کھلجگ چار ہزار ست سو پینتیس برس ورتیا ہے۔“ توں جو سن 1634ء یاں 1635ء داسنا
 کڈھیا گیا ہے۔ ایس بارے وی شک کیتا جاند ا ہے کہ ایس لکھت سے توں ایس نوں بنیادی نسخہ
 من لیا جاوے تاں ایس توں وکھ دو جے قلمی نسخے یا کسے ہو ر جنم ساکھی اندر وی (جو ایس دی نقل
 ہووے) ایس تاریخ دا ہونا ضروری سی۔ ایہناں جنم ساکھیاں دیاں اندر لیاں کوہیاں نوں پرکھن
 توں بعد بچتے ودواناں ایس نوں 1635ء دی لکھت نیا ہے۔ پر مال ہی ایہہ وی آکھدے ہن کہ
 ایہہ مڈھلی جنم ساکھی کسے ہو ر جنم ساکھی دی نقل معلوم ہندی ہے جو ایس توں وی پہلاں لکھی گئی
 ہووے گی۔ ایہہ کچھ ا جے تاں کھوج دی منگ کردا ہے۔ کیونکہ ایہناں قلمی نسخیاں اندر کوئی بوہتا
 فرق وکھالی نہیں دیندا۔ ڈاکٹر رتن سنگھ جگی تے ”مہاں کوش“ دے لیکھک کاہن سنگھ ما بھا ہو ریں
 ایس لکھت سا 1558ء تے 1588ء متھدے ہن۔ ایہہ گل اوہناں ودواناں نوں بل دیندی
 ہے جو ایس لکھت نوں کسے ہو ر لکھت دی نقل آکھدے نیں جو 1635ء وچ تیار کیتی گئی۔

ایہناں وچاراں دی روشنی وچ ”پرا تن جنم ساکھی“ نوں سولھویں صدی دی پنجابی نثر دا
 مڈھلا نمونہ آکھیا جا سکدا ہے۔

”تب کالو پتری جات ویدی تلونڈی رائے بھوئے بھٹی کی وسدی وچ وسدا
 آہا، او تھے جنم پایا۔ وڈا ہوا تا لگا بالکاں مال کھیڈن پر بالکاں تے ایس دی
 درستی اور آوے، آتم ابھیاں پر میسر کا کرے۔ جب بابا برساں پنجاں کا

ہویا۔ ہندو کہن جو کوئی دینا سرپ پیدا ہویا ہے اتے مسلمان کہن جو کوئی
خداے کا صادق پیدا ہویا ہے۔“ (20)

مہربان والی جنم ساکھی

ایس جنم ساکھی دے لیکھک دا پورا نام منوہر داس مہربان سی تے اوہ سوڈھی مہربان دے
ناں مال مشہور ہوئے۔ سوڈھی مہربان کوروارجن دیو جی دے وڈے بھرا پرتھی چند دا پتر تے
کورورام داس دا پتر اسی۔ ایس دا جنم 9 جنوری 1581ء نوں ہویا اتے 1640ء نوں ایہہ دنیا
توں سدھار گئے۔ (21) کوروارجن دیو جی ہوراں نوں اپنے بھتیجے مال انتاں دا پیارسی۔ سوڈھی
مہربان دا بچپن کوروارجن دیو دے ہتھاں وچ لکھیا تے تعلیم وی اوہناں توں ای حاصل
کیتی۔ (22) جو اوس ویلے دے وڈے لکھاری تے کیرتیبے سن۔ سوڈھی مہربان دی شخصیت اُپر
کوروارجن دیو ہوراں دا چوکھا اثر ہویا۔ کورو گھر دے نیڑے ہون کر کے آپ کورومانک دیو جی
دے جیون سبندھی روایتاں توں چنگا جانوسن۔ ایس کر کے ایہہ جنم ساکھی تاریخی کچھ توں زیادہ
اہمیت رکھدی ہے تے ایس وچ کورومانک دیو جی دیاں اداسیاں دا حال زیادہ ٹھیک ڈھنگ مال
بیان ہویا ہے۔ (23) ایس جنم ساکھی دے کوئی بھتے قلمی نسخے نہیں ملدے۔ کرن جیت سنگھ
ہوریں ”پراتن پنجابی وارنک دا اتھاس“ وچ لکھدے ہن:

”مہربان والی جنم ساکھی اصل وچ کوشیاں دے روپ وچ لکھی ہوئی ہے اتے
مول روپ وچ ایہہ کوشیاں تن حصیاں جاں پوتھیاں وچ ونڈیاں ہوئیاں
ہن۔ پہلی پوتھی نوں لیکھک نے ”پوتھی سچ کھنڈ“ داناں دتا ہے۔ جیہڑی مہربان
دی لکھوائی ہوئی ہے اتے لکھن والا ہے پنڈت کیشو داس۔ دو جے حصے داناں
ہے ”پوتھی ہرجی“ اتے تیجے بھاگ داناں ہے ”پوتھی چتر بھج“۔ ایہہ دوویں
پوتھیاں مہربان دے اکال چلانے توں مگروں اوس دے پتراں ہرجی اتے چتر
بھج نے لکھوائیاں ہن اتے لکھن والا اے وی پنڈت کیشو داس ہی ہے۔

ایہناں تاناں پوتھیاں داوشا کورونانک دیو دا جیون چترن ہی ہے۔“ (24)

مہربان والی جنم ساکھی دے رچیتا بارے ودواناں وچ دو مت ہن۔ اکو مت دے دھارنیاں وچوں ڈاکٹر کرپال سنگھ، سری شمشیر سنگھ اشوک، ڈاکٹر سریندر سنگھ کوہلی تے ڈاکٹر جگجیت سنگھ تے کرن جیت سنگھ ہوریں شامل ہن۔

ڈاکٹر کرپال سنگھ تے شمشیر سنگھ اشوک ہوراں ایس جنم ساکھی دی پہلی جلد ”سچ کھنڈ پوتھی“ نوں ”جنم ساکھی سری کورونانک دیو جی“ دے سرمانویں پٹھ سوڈھ کے 1962ء نوں سکھ ہسٹری ریسرچ ڈیپارٹمنٹ، خالصہ کالج، امرتسرتوں چھپوایا۔ اس ویلے تائیں دو ای قلمی نسخے ساہنے آئے سن۔ دو جیاں ہتھ لکھتاں وانگ ایہدے اندروی وادھے گھائے ہوندے آئے ہن تے اصل لکھت دا پتا نہیں چلدا۔ (25)

ایس جنم ساکھی دی دو جی جلد نوں ڈاکٹر کرپال سنگھ تے پرکاش سنگھ ہوراں نے سوڈھ کے 1969ء نوں ایسے ای ادارے ولوں چھپوایا۔

ڈاکٹر کرپال سنگھ ہوریں اپنی ایس مرتب کیتی جنم ساکھی دی پہلی جلد دے دیباچے وچ ”سچ کھنڈ پوتھی“ نوں مہربان دی اپنی رچنا مندے ہن۔ (26) ایسے جنم ساکھی دی چھپی دو جی جلد وچ لکھدے ہن کہ ”پوتھی ہر جی“ دا کرنا ہر جی ہے تے ”پوتھی چتر بھج“ دا کرنا چتر بھج ہے۔ جیس نوں ہر کوپال وی کہندے ہن۔ ایہناں دے کرنا اکو خاندان دے وکھ وکھ جی ہن۔ (27)

شمشیر سنگھ اشوک تے ڈاکٹر جگجیت سنگھ ہوریں وی ایسے ای مت دے دھارنی ہن۔ شمشیر سنگھ اشوک ہوریں آکھدے ہن:

”جنم ساکھی سری کورونانک دیو جی دی ایہہ دو جی جلد ہے۔ پہلی جلد جو ایس توں پہلاں سن 1962ء وچ چھپی سی، سوڈھی مہربان دی رچنا ہے تے ایہہ دو جی جلد اس دے پتر سوڈھی ہر جی اتے چتر بھج دی منی جاندی ہے۔“ (28)

ڈاکٹر جگجیت سنگھ ہوراں ”جنم ساکھی سری کورونانک دیو جی دا تارکک اوہین“ وچ ”سچ

کھنڈ پوتھی“ دارچیتا مہربان اتے ”ہرجی پوتھی“ داہرجی اتے ”پتر بھنج پوتھی“ دارچیتا پتر بھنج نوں
عی نیا ہے۔ (29)

ڈاکٹر جگجیت سنگھ تے ڈاکٹر سریندر سنگھ کوہلی ہوراں دی مرتب کیتی ”جنم ساکھی بھائی بالا“
دے دیا پچے وچ اک وار فی ایسے ای مت نوں دوہرایا گیا ہے۔
زیندر کور بھائیہ ہوراں نے ”جنم ساکھی سری کورونانک دیو جی“ دے سرنا نویں پٹھ
مہربان رچت جنم ساکھی نوں سو دھ کے 1999ء نوں امرتسر توں چھپوایا۔ جیس وچ کجھ ہور بھیاں
کوشھاں وی شامل ہن۔ زیندر کور بھائیہ ہوراں دے آکھن موجب:

”مہربان رچت جنم ساکھی سری کورونانک دیو جی دے ادھین توں پتا چلدا
ہے کہ مول روپ وچ ایہہ جنم ساکھی 575 کوشھاں دا اک سنگریہہ سی۔ پرنٹو
ایس دیاں 287 کوشھاں شروع وچ ہی کتے گم ہو گیاں۔ ہتھلی پُتک
ایہناں گم ہوئیاں کوشھاں وچوں 33 کوشھاں دی پراپتی واسا ہے۔ ایس دا
مول سوما خالہ کالج، امرتسر دے سکھ ہسٹری کھوج و بھاگ وچ سُرکھیت ہتھ
لکھت نمبر 2306 ہے۔ ایس وچ آئیاں کوشھاں دا پہلاں پراپت ہوئیاں
کوشھاں مال ملان کرن تے پتا چلایا کہ ایس وچلیاں 25 کوشھاں گم ہوئیاں
کوشھاں دا حصہ ہن۔ ایہناں کوشھاں دے ملن اُپرنت آسیں بھال جاری
رکھی، جیس دا پھل ”ڈھلوواں کلاں والی پوتھی“ دیاں چھ کوشھاں، کورونانک
دیو یونیورسٹی، لاہریری وچ سُرکھیت ہتھ لکھت 506 وچ آئی اک کوشٹ
اتے پنجاب آرکائیوز، پٹیالہ وچ پلبدھ ہتھ لکھت 342 توں ملی اک کوشٹ
ہے۔ ہتھلی پُتک وچ درج 33 کوشھاں اصلوں نویاں اتے مہربان رچت
جنم ساکھی سری کورونانک دیو جی دیاں گم ہوئیاں کوشھاں دا حصہ
ہن۔“ (30)

ایہناں وچاراں توں دکھ نظر آون والی ڈاکٹر کورنچن کور ہوریں آکھدیاں ہن:

”پہل سروپ ”پوتھی ہرجی“ تے ”پوتھی چتر بھج“ اصل وچ مہربان دی رچنا ہے۔ جیس نوں اوہناں دے سُنڑاں دوو ارا سو دھیا گیا ہے۔“ (31)

جے کر اسیں کورنچن کور ہوراں دی ایس گل نوں من لئیے تاں ایس حساب مال مہربان رچت جنم ساکھی داسا اوہناں دی حیاتی 1640ء توں پہلاں دا ای متھیا جاسکدا ہے۔

بھائی کور داس دی وار پراتن جنم ساکھی تے جنم ساکھی بھائی مہربان اک دو جے دیاں سمکالی لکھتاں دا درجہ رکھدیاں ہن۔

زیندر کور بھائیہ ہوریں وی ایسے مت دے دھارنی ہن۔ اوہ آکھدیاں ہن:

”ہن رچنا کال بارے اک متی سمت 1707ء دا ایس وچ سملت ہونا ایس سنگریہہ دیاں کوشاں نوں ایس توں پچھوں ہوئی سدھ کر دا ہے۔ سانوں پتا ہے کہ پوتھی چتر بھج 1708ء وچ مکمل ہوئی سی تے اسیں اُپر وی ایہہ زما کر آئے ہاں کہ ایہہ سنگریہہ (بتھ لکھت 2306) پر اپت تاں سنگریہاں وچوں کسے اک دا وی انگ نہیں۔ ویہہ وسوے ایہہ گم ہوئیاں تن پوتھیاں وچوں کسے اک دا انگ ہے۔ ہُن گم ہوئیاں پوتھیاں بارے ایہہ گل کہنا غلط نہیں ہووے گی کہ سال 1708ء توں پچھوں اک دوو سالاں دی وتھ پا کے ایہہ پوتھیاں رچیاں گئیاں۔ چیتے رہے کہ سچ کھنڈ پوتھی 1705ء بکرمی وچ ہرجی پوتھی 1707ء بکرمی وچ اتے چتر بھج 1708ء بکرمی وچ تیار کیتی گئی۔ اوں حساب مال ہتھلے سنگریہہ دیاں کوشاں دی تیاری جاں سنپادناں وی 1708-10ء دے وچلے کسے سے وچ کیتی گئی ہووے گی۔ ایہہ ایہناں دے سنکلت تے لپی بدھ کرن دا سال نیچے ہی، سوڈھی مہربان جی (1581-1638ء) دے ساون توں پہلاں داسی۔“ (32)

اک ہو رگل جیس ول ساڈا دھیان کرن جیت سنگھ ہوراں ”پنجابی وارنگ دا اتھاس“ وچ
کروایا ہے۔ اوہ لکھدے ہن:

”ایس لیکھے ایہہ بھائی کورواں دی پہلی وار اتے پراتن جنم ساکھی (1634ء) توں وی
پہلاں دی رچنا ہونہر دی ہے۔ کجھ لیکھک تاں پراتن جنم ساکھی اتے ایس دا پر بھاو قبول کردے
ہن۔ پر سانوں ایہہ گل بہتی چھدی نہیں۔ ایہدے لئی دوگلاں ول دھیان دینا ضروری ہے۔ پہلی
گل پراتن جنم ساکھی دا لیکھک جیہڑے بنج توں کم لیندا ہے اوہ نہیں رہندا جے اوہدے ساہنے کوئی
ہور وستھار متی جنم ساکھی ہندی۔ دوجی گل، اوہ اوں لکھت اتے اپنا نام درج کرنا وی شاید نہ بھلدا
جدوں کہ وچار ادھین رچنا دے کرنا نے اپنے نام نوں گپت نہیں سی رکھیا۔ تیجے اوہدی بھاشا
سنسجگت شیلی والی ہے۔ جیہڑی اوں نوں پرانی لکھت سدھ کردی ہے۔ جے کر سناؤک دی
ایس دیل نوں وی پورا وزن دینے کہ جیہڑی ہتھ لکھت نوں آدھار بنا کے ”جنم ساکھی سری کورو
نانک دیو جی“ تیار کیتی گئی ہے اوہ اصل تے پرمانک لکھت نہیں کیونکہ اوہی ساوہاں سنتاں نے
ایس وچ بڑے وادھے گھانے کردتے ہوئے ہن، تاں وی پہلیاں ساکھیاں اتے پر بھاو والی گل
ایس لئی نہیں پوہندی کہ وادھے نویاں ساکھیاں جوڑ کے وی کیئے جاسکدے ہن، کسے اک ساکھی دا
وستھار کر کے وی، تے ایہہ کم مہربان والی جنم ساکھی وچ ہو یا پر تیت ہوندا ہے۔ ساکھی دے وستھار
دی ادھرن پہلی، جنم لین والی ساکھی، دی ہی لئی جاسکدی ہے۔ پراتن جنم ساکھی دے کرنا نے
ایہہ ساکھی کجھ سطران (14 پوائنٹ ٹائپ) وچ ہی بیان کیتی ہے۔ پر مہربان والی جنم ساکھی وچ
پورے دے پورے پنے (12 پوائنٹ ٹائپ) دا وستھار ہے۔“ (33)

ایہناں ساریاں وچاراں نوں پرکھن توں بعد ایس ایہہ گل آکھ سکے ہاں کہ جنم ساکھی
مہربان والی، پراتن جنم ساکھی توں بعد وچ رچی گئی۔ ستارھویں صدی عیسوی دے پہلے دو دہاکیاں
دی پنجابی نثر دا نمونہ ہے۔ جیس نوں سوڈھی مہربان نے رچیا ہے۔ پہلیاں تن پوتھیاں ”بچ کھنڈ
پوتھی“، ”پوتھی ہر جی“ تے ”پوتھی پتر بچ“ دے رچیتا سوڈھی مہربان ہی ہن۔ جتھوں تک ”پوتھی

ہرجی“ تے ”پوتھی پتر بھج“ دا تعلق ہے ایہناں نوں اوہناں دے پتراں دووآ رامرتب کیتا گیا ہے۔
 بھائی مہربان والی جنم ساکھی دے رچنا کال تائیں بھائی بالے والی جنم ساکھی ہوند وچ
 نہیں آئی سی۔ (34) ستارھویں صدی دی پنجابی نثر نمونے وچوں پیش ہے:

”جب ایہو آ گیا مانے تب اوہو سچا جو ساچے مانینے ہے سو ایس کے سبھے
 ڈکھ میٹ کر دور کر ڈارے۔ از سرب سکاھ دیوے۔ بھائی رام جتا جی، ایہو
 کتھا ایوی ہے، جیس کو آ پے اپنی کر پا کرے سوئی پائے۔“ (35)

جنم ساکھی بھائی بالا

گورو مانک دیو جی دے جیون نال سنبندھت روایتاں بارے لکھیاں گئیاں جنم ساکھیاں
 وچوں ”جنم ساکھی بھائی بالا“ ودھیرے پرچلت ہے۔ ایس نوں ”بندالے والی جنم ساکھی“ وی آکھیا
 جاند ہے۔ (36)

ایس جنم ساکھی والیکھک بھائی بالا (1523-1601ء) چندر بھانوسندھو جٹ واسپتر سی، جو
 تلوئی (نکانے) داوسنیک سی۔ (37) ایہہ وی آکھیا جاند ہے کہ بھائی بالا گورو مانک دیو جی دے
 سفران وچ اوہناں دا ساتھی رہیا ہے۔ (38) گورو مانک دیو جی دے نیڑے ہون کر کے اوہناں
 دیاں جیون سنبندھی گھٹناواں توں چنگا جانوسی۔ بھائی بالے ہوراں گورو انگد دیو جی نوں گورو مانک دیو
 جی دی کتھا سنائی، جیس نوں بھائی پیڑے موکھے ہوراں لکھیا۔ جیس نوں ”جنم ساکھی بھائی بالا“ آکھیا
 جاند ہے۔ ایس گل دی گواہی جنم ساکھی اندر شروع وچ آئے حوالے توں مل جاندی ہے۔

”پوتھی لکھی پیڑے موکھے سلطان پور کے کھتری۔ کورو انگد لکھوائی۔ پیڑا
 موکھا بالے سندھو جیٹے نال رائے بھوئے دی تلوئی آیا آہا۔ کورو انگد جی نو
 ڈھوڈ کے لدھا آہا۔ دوئے مہینے ستارھاں دن لکھدیاں لگے آہے۔ جو
 حقیقت آہی جتھے جتھے پھرے آہے۔ جتھوں جتھوں دی حقیقت سچ نال
 بھائی بالے لکھائی.....“ (39)

ایس جنم ساکھی دے سبھ توں ودھ قلمی نسخے ملدے ہن۔ ایہناں دے مضمون وی آپس وچ میل نہیں کھاندے۔ ایس توں پہلیاں رچیاں گھیاں جنم ساکھیاں توں ساکھیاں لے کے وادھے گھائے نال ایس جنم ساکھی وچ شامل کیتا گیا۔ ایس دوڑ وچ پبلشراں وی گھٹ نہ کیتی۔ اوہناں ایس نوں سبھ توں وڈی تے پرانی ثابت کرن دے پورے چارے کیتے۔ جیس نال ایہدیاں ساکھیاں دی تعداد دن بدن ودھدی گئی۔ ایس دالکھت سما ایس جنم ساکھی دے شروع وچ ای ایس طرح درج ہے:

”1582 پندرہ سو بیاسی مئی و ساکھ سو دی پنچی۔“ (40)

1582 بکرمی توں سن عیسوی 1525 نکلد ا ہے۔ جد کہ کرم سنگھ ہستورین ہوریں ایس لکھت سے نوں ٹھیک نہیں مندے۔ اوہ ایس دی دلیل وچ آکھدے ہن کہ 1582 بکرمی تک سری کورو انگد دیو جی کورومانک دیو جی ہوراں نوں تاں ملے ہی نہیں سن۔ نالے آئیدست کورو جی تاں جوتی جوتے سمائے سمت 1596 وچ سری کورو انگد دیو جی چوداں ورھے پہلاں ہی کتھوں جنم ساکھی لکھان لگ پئے۔ (41)

کرپال سنگھ ہوریں ایسے ای مت دے دھارنی ہن ایسے گل نوں بل دیندے ہوئے آکھدے ہن:

”جنم ساکھی دا 1582 بکرمی وچ لکھیا جانا غلط ہے کیونکہ 1582 بکرمی بھاو

1525ء وچ کورومانک صاحب کرتا رپور رہندے سن۔“ (42)

ایس دیاں ملدیاں ہتھ لکھتاں وچوں سبھ توں پرانی ہتھ لکھت کیہڑی ہے تے کیہڑی لکھت پہلی ہون دا درجہ حاصل کردی ہے۔ کرپال سنگھ ہوراں دے آکھن موجب:

”ایہہ جنم ساکھی دا (پاٹھ) سری پیار لال کپور دلی کول سرکھیت ہتھ لکھت تے آدھارت ہے۔ جوہن تک ملدیاں سبھ بھائی بالے والیاں جنم ساکھیاں وچوں پرانی ہے تے ایس لکھت دی مئی 1715 بکرمی بھاو 1658ء ہے۔“ (43)

سریندر سنگھ کو بلی ہوئیں پہلے دسے گئے و دواناں دے مت دے ہی دھارنی ہن کہ ایس
 والکھت سما 1582 بکرمی ہی ٹھیک ہے۔ پر اوہ وادھا ایہہ کر دے ہن کہ ایہہ جنم ساکھی جنم ساکھیاں
 وچوں سبھ توں پہلی جنم ساکھی دا درجہ رکھدی ہے۔ (44) کرن جیت سنگھ ہوئیں ایہناں ساریاں
 و دواناں توں اڈ اپنی وکھری رائے بیان کر دے ہوئے آ کھدے ہن:

”ایہہ جنم ساکھی لکھی جان دی گل تاں دور دی ہے، واستو وچ بالاناں دا کوئی
 ویاکتی ہو یا ہی نہیں جیہڑا کور و مانک داسکئی رہیا ہووے۔“ (45)

یورپی و دواناں وچوں میکالیف نے بھائی بالے والی جنم ساکھی دے ماں والی جنم ساکھی
 نوں ہندا لیئے دی لکھت من کے اوس دے لکھے جان دا سما 1640ء دیا ہے۔ اوہناں ایس نوں
 ہندال دے لڑکے بدھی چند دی 1654ء وچ ہوئی موت نوں بنیاد بنایا ہے۔ ڈاکٹر میکلوڈ اصل ”جنم
 ساکھی بھائی بالا“ نوں ستارھویں صدی دے پہلے اوہ وچ ہندا لیا دوارا رچی گئی مندے ہن۔ (46)
 ڈاکٹر کورنچن کور ہوہراں دی تحقیق موجب:

”ایہہ پوٹھی 1708 بکرمی (1651ء) توں سمت 1715 (1658ء) دے
 وچکار کسے ویلے ہوند وچ آئی ہووے گی۔“ (47)

جنم ساکھی روایت وچ ”جنم ساکھی بھائی بالا“ کس تھاں تے کھڑی ہے۔ ایس بارے
 ڈاکٹر کورنچن کور ہوہراں لکھدیاں ہن:

”جنم ساکھی پر پیر ادے وکاس دے اتہاسک کرم وچ ہی ایس دا تیجا استھان
 نہیں، ساہتک مہوتو توں وی ایہہ تہی پوڑی تے کھڑی ہے۔ کیونکہ ایہہ اک
 پرکار نال ”پر اتن جنم ساکھی“ اتے کجھ حد تک ”مہربان جنم ساکھی“ دی دسترتی
 ہی ہے۔“ (48)

”جنم ساکھی بھائی بالا“ دیاں ساکھیاں وچ تخیل دا کچھ ودھیرے موجود ہے۔ ایس دیاں
 ساکھیاں دی تعداد پہلاں توں رچیاں گئیاں جنم ساکھیاں نالوں ودھیری ہے۔

ڈاکٹر کورنچن کورہوریں اپنے اک لیکھ ”بھائی بالے والی جنم ساکھی: سروپ تے پرمانکتا“
 وچ لکھدیاں ہن:

”عام طور اُتے بالے والی جنم ساکھی وچ ساکھیاں دی گنتی اک نہیں ہوندی۔
 پہلی قسم دیاں ہتھ لکھتاں وچ ساکھیاں دی سکھیا 75 توں 88 تک ہے دوجی
 قسم دیاں پرتیاں وچ 90 توں اُپرے تیجی قسم دیاں جنم ساکھیاں وچ ایہہ
 گنتی 100 توں لے کے 232 تک ہے۔ اصل وچ دوجی تے تیجی شاخا
 پہلی شاخا داعی شردھالواں راہیں سو دھیا تے ودھانیا ہو یا روپ ہے۔“ (49)
 کرن جیت سنگھ ہوراں دے آکھن موجب:

”پیارے لال دلی (ہن اوسدے وارناں) کول سانھی جنم ساکھی وچ ساکھیاں دی گنتی
 70 دے قریب ہے۔ ایس جنم ساکھی دے کجھ کھرڑیاں وچ ساکھیاں ”پراتن جنم ساکھی“ اتے
 ”مہربان والی جنم ساکھی“ وچوں وی شامل کیتیاں کھیاں ہن۔ ایس توں علاوہ ایس جنم ساکھی وچ
 51 ساکھیاں لہجیاں ہن جو کسے وی روپ وچ کسے ہور جنم ساکھی پر نپرا وچ نہیں ملدیاں۔ مثال
 واسطے سچے سو دے والی پرسدھ ساکھی کیول بالے والی جنم ساکھی وچ ہی ہے۔ ساکھیاں دی گنتی دا
 ودھ دے جانا ایس جنم ساکھی دے پُراتن ہون دی منوت اگے سوالیہ نشان لاؤندا ہے۔ ایہناں
 گلاں توں سپشٹ ہو جاندا ہے کہ بالے والی جنم ساکھی نہ کوروانگد دیونے لکھوائی نہ کسے بیڑے
 موکھے نے لکھی اتے نہ کسے بالے نے لکھائی۔“ (50)

”جنم ساکھی بھائی بالا“ توں اڈ کسے ہور جنم ساکھی اندر بالاناں دا کردار کسے وی جنم
 ساکھی وچ موجود نہیں رہیا تے نہ ہی بالاناں دا کوئی بندہ کوروانک دیو ہوراں دا ساتھی رہیا۔ ”جنم
 ساکھی بھائی بالا“ دے شروع وچ آئے حوالے توں ایس جنم ساکھی دے کردار تے لیکھک بارے
 وی گل شک وچ پے جاندی ہے کہ کوروانگد دیو جی بالاتوں جانو نہیں سن۔
 ”بالے سندھونوں ایہا چاہ سی جے کوروانگد ہووے تاں درسن جائیے۔“

بالے سندھو سڈیا جو کورو مانک اک کھتریا انگد ہے۔ اوس نوں تھاپ چلیا ہے۔ جات ترہن ہے۔ پر جانی دامای کیہڑے تھاو چھپ بیٹھا ہے۔ خبر سنی کھڈور کھبریاں دی وچ بیٹھا ہے۔ ایہوسن کے بالا سندھو کورو انگد دے درسن آیا جو کچھ سکت آئی سو بھٹ لے آیا، ڈھوڈھ لدھوسو۔ اگے دیکھے تاں کورو انگد بیٹھا بان وڈا ہے۔ بالے سندھو جائے متھا ٹیکیا اکوں کورو انگد ہو لیا آؤ بھائی ست کرتا رہیٹھا جی۔ کورو انگد وان وٹنے رہ گیا۔ کورو انگد بالے نوں پکھنا کینا، بھائی سکھ کتھوں آئیو۔ کیو کر آؤن ہو یا ہے۔ کون ہوندے ہو، تاں بالے سندھو ہتھ جوڑے کورو جی، ہوندا ہاں جیٹھا، ماؤ ہے بالا، کوت سندھو، وطن رائے بھوئے دی تلونڈی ہے۔ کورو دے درسن آیا ہاں۔“ (51)

ایس ساکھی توں صاف ظاہر ہوندا ہے کہ کورو انگد دیو دی ایہہ پہلی ملاقات سی۔ جیس کر کے اوہ بالے نوں نہیں جاندا تے بالے توں پکھدا ہے کہ اوہ کون ہے تے کتھوں آیا ہے۔ جیس توں ایہہ معلوم ہوندا ہے کہ ایہہ کوئی من گھڑت کردار ہے۔

ایس جنم ساکھی دے لیکھک دے مسئلے بارے ”بابا ہندال دی پرچی“ وچ وی اشارے مل جاندا ہے ہن۔ ڈاکٹر کورنچن کور ہوراں دی تحقیق مطابق ”بالا“ ماں دا بندہ بابا ہندال دا وڈا پتر بال چند ہی ہے۔ اوہ لکھدیاں ہن:

”ایس لئی ایس ایہہ کہہ سکے ہاں کہ ایہہ، اوہو ہی ویاکتی ہو سکدا ہے جیس دا ذکر سانوں ”بالے دی جنم ساکھی“ وچ ملدا ہے۔ ایس پرکار جنم ساکھی دے لیکھک دی سمیا تقریباً حل ہو جاندی ہے تے ایس دا رچنا کال وی ”ہندال“ دی مرتو 1648ء توں بعد دا ہے تے 1651ء توں 1658ء دے وچ لکھی گئی نردھارت ہوندا ہے۔“ (52)

اُپر دتے وچاراں دی روشنی وچ جے ایس ایس دے لیکھک بارے نظریے مال متفق

ہوئے کہ ایہد الیکھک بابا ہندال دا وڈا پتر بال چند ہے تاں ایس حساب مال ایس جنم ساکھی دا لکھت سما ستارھویں صدی دے ادھ توں بعد داعی نیا جاسکدا ہے۔

پنجابی نثر دے نمونے وچوں ایس جنم ساکھی وچوں ونگی پیش ہے:

”کالو آکھیا پنڈت جی ایس داناؤ کچھ آکھو۔ کیسے مہورت جنمیا ہے۔ پنڈت کہیا، ”کالو میں ایس داناؤ سودھ کے رکھاں گا“ تیرہ دناں نوں ناؤ رکھاں گا۔ ارچولا بھی پاواں گا۔ پنڈت تیرہ دن بیچار کر دارہیا۔ تیرھوے دن چولا پایا۔ ناؤ رکھیا مانک نرنکاری۔ کالو کہیا پنڈت جی ایہو ناؤ تساں کیوں رکھیا۔ ایہو ناؤ ہندو ترکا دوہاں داسا نچھا ہے۔ پنڈت کہیا ایہو وڈا اوتا پرکھ ہے۔ کالو تیرے گھر آیا ہے۔ اے وڈا اتاری اگے کوئی ماہی ہويا۔ رام چند ہويا ہے۔ اتے کس چند ہويا ہے۔ اوناں نوں ہندو ہی پوجدے ہن۔ ایس نوں ہندو مسلمان پوجن گے۔ ایس داناؤ زمین اسمان وچ راو جاوے گا۔ ون ترن مانک مانک ہوئے جاوے گا.....“ (53)

جنم ساکھی بھائی منی سنگھ

بھائی منی سنگھ (1734-1644ء) ہوراں دے ماں پٹھہ دو نثری لکھتاں ساہنے آؤندیاں ہن۔ (54) پہلی لکھت جیس نوں ”جنم ساکھی بھائی منی سنگھ“ جو چوتھی تے چھیکولی وی بندی ہے۔ ایس نوں ”گیان رتناولی“ وی آکھدے ہن۔ بھائی منی سنگھ ہوریں سکھ تواریخ دے دسویں کورودے سمکالی سن۔ دوجی لکھت داناں ”بھگت رتناولی“ ہے۔

ڈاکٹر کورچن کور ہوراں دے آکھن موجب ”گیان رتناولی“ بھائی کور داس

جی دی ”پہلی وار“ نیکہ وچوں تیار ہوئی جنم ساکھی داناں ہے۔ (55)

ایس توں اڈاک وچار ایہہ وی ہے۔ جیس نوں ڈاکٹر امر جیت سنگھ ہوریں بیان کردے ہن:

”ایہہ رچناواں بھائی منی سنگھ دیاں نہیں، سگوں اوپر وکت کور داس واراں دی

کیٹی ہوئی بھائی منی سنگھ دی کتھانوں کسے کور بخش سنگھ نے سُن کے صورت
سنگھ دووارا لکھتی روپ دے دتا۔“ (56)

ایہہ جنم ساکھی بھائی کور داس دی پہلی ”وار“ نوں بنیاد بنا کے رچی گئی۔ ایس کر کے
تاریخی طور تے ایس دی زیادہ اہمیت ہے کیوں جے بھائی کور داس دی پہلی ”وار“ نے کور و مانک
سنبندھی لکھتی روایت دامنڈھ بجھاسی۔ ایس دے لیکھک نے پہلاں توں رچیاں گھیاں جنم ساکھیاں
توں وی اثر قبول کیتا۔

کیوں جے بھائی کور داس دی ”وار“ وچ آئیاں ساکھیاں تے ”گیان رتناولی“ دیاں
ساکھیاں وچالے گنتی دا ودھیرا فرق ہے۔ بھائی کور داس دی ”وار“ وچ 15 ساکھیاں ہن تے
”گیان رتناولی“ وچ ایس دی گنتی 229 تائیں اپڑ گئی ہے۔
کرن جیت سنگھ ہوراں دے آکھن موجب:

”جا پدا ایہہ ہے کہ بھائی منی سنگھ بھائی کور داس دی وار دایکھ اتے اوس دی
ویا کھیا کر دیاں، کتھا وچکاں وچ وچ کور و صاحب کور و صاحب مال جڑوے
ہوئے پر سنگاں، ساکھیاں اتے ٹوکے پر مان روپ وچ پیش کر دے گئے
ہن۔“ (57)

ایس جنم ساکھی وچ ایہیاں گھٹناواں دا حال وی بیان ہوندا ہے۔ جو بھائی منی سنگھ دے
جیون سے توں بعد وچ واپریاں ہن۔ جیہیں توں ظاہر ہوندا ہے کہ ایس رچنا دا لیکھک اک نہیں
ہے۔ اوہ بھائی منی سنگھ توں اڈ کوئی ہور وی ہووے گا۔ بے شک ایہہ ماویں تاں بھاویں صرف
بھائی منی سنگھ ہوراں دے ہی لگی ہوئی ہے۔

جتھوں میکرا ایس جنم ساکھی دے لکھت سے دا تعلق ہے۔ اوس دے اک توں ودھ لیکھک
ہون کر کے (کیوں جے ایس نوں اک توں ودھ لیکھکاں نے پورا کیتا) ایس کر کے لکھت دا کوئی
اک سا نہیں متھیا جاسکدا۔ ایس لکھت نوں اک توں ودھ پڑاواں وچ وٹڑیا جاسکدا ہے۔ پہلے پڑا

وچ بھائی منی سنگھ ہواں نے بھائی کورداس دی پہلی ”وار“ دایکھ تے دو جے پڑا وچ اوس دی کتھا
 نوں بیان کیتا گیا۔ اوس توں پچھوں بھائی صورت سنگھ نے ہور ساکھیاں شامل کیتیاں۔ کجھ
 ساکھیاں بھلے صاحب زادے سروپ چند دی لکھت مہما پرکاش وچ آئیاں ہن اتے اوس وارچنا
 کال 1933 بکرمی (1776ء) ہے۔ جو ہوند وچ آچکی سی۔ (58)

ڈاکٹر ترلوچن سنگھ بیدی ہوراں دے مطابق ایس جنم ساکھی وارچنا کال 1730-35
 دے لگ بھگ ہے۔ (59) سیوا سنگھ ہوریں اپنے لیکھ وچ لکھدے ہن:

”کیول چارہتھ لکھتی کھرڑے انج تک پلہدھ ہو سکے ہن جیویں کہ پر نپل
 پر تیم سنگھ پاس کھرڑا نمبر 70، سن 1721 دا ہے۔ دو جا پنجابی ساہت اکیڈمی
 کول کھرڑا نمبر 521، تیجی پنجاب یونیورسٹی دی لائبریری وچ نمبر 802
 اویہن، اتے چوتھا کھرڑا پنجاب یونیورسٹی لاہور دی لائبریری وچ 217 نمبر
 اویہن پیا ہے۔“ (60)

سیوا سنگھ ہوراں دے اُپر دے وچار مطابق جے پر تیم سنگھ ہوراں پاس موجود ہتھ لکھتی
 نسخے والکھت سا 1721ء من لیا جاوے تاں ایس حساب نال ایہہ لکھت اٹھارویں صدی دے پہلے
 دودھا کیاں دی آکھی جاسکدی ہے۔ بھائی منی سنگھ ہوراں دی جنم ساکھی وچوں ایہہ وگی مثال لئی:

”جو کوئی بالک کو بلاوے تاں بالکا ہس کے نمکھ لگے ار جو پنگھوڑے میں
 ڈالے تاں پرانا کوروک کے سادھ لگ رہے۔ ار جو ماتا دودھ پیاوے تو ہس
 کر دودھ پیوے ار بالک پچھلی رات جاگے تاں اوس کے ماتا پتا بھی جاگن ار
 بالکے کو بھی انسان کر اون ار آپ بھی کرن ار نام بھی چہن۔“ (61)

پنجابی نثر دیاں جنم ساکھیاں دے مطالعے توں پتہ چلدا ہے کہ سکھ دھرم دے منن والے
 ایہناں لیکھکاں نے اپنے مذہبی آکوواں دیاں لیہاں اتے ٹر دیاں ہویاں اپنا ایہہ مذہبی فریضہ سمجھیا
 ہے کہ اوہ اپنے وڈیاں دے پائے ہوئے پورنیاں اُپر اُلیکھن دا جتن کرن۔ ایہناں لکھتاں اُپر برج

بھاشا دا اثر نمایاں ہے۔ دو جا ایہناں لکھتاں وچوں کجھ دی زبان اُپر لہندی دا اثر وی موجود ہے۔ ایہناں لکھاریاں نے اوھے مصممتے دی ورتوں وی کیتی اے۔ جو اوہناں دے وڈکیاں دی ورتی گئی زبان دا اثر ہے۔ کئی پیرا گراف ایہیے وی مل جاندے ہن جیہناں نوں اسیں نرول پنجاہی نثر دا نمونہ آکھ سکدے ہاں۔ پر اتن جنم ساکھی وچوں وگئی دیکھو:-

”تب کالو پتری جات ویدی تلوئڈی رائے بھوئے بھٹی کی وسدی وچ وسدا آہا، او تھے جنم پایا۔ وڈا ہوا تا لگا بالکاں مال کھیڈن پر بالکاں تے ایس دی درستی اور آوے، آتم اہیاس پر میسر کا کرے۔ جب بابا برساں پنجاں کا ہویا۔ ہندو کہن جو کوئی دیوتا سروپ پیدا ہویا ہے اتے مسلمان کہن جو کوئی خدائے کا صادق پیدا ہویا ہے۔“

برج بھاشا دا اثر: کی، کا، کرے، اور، جو، ہوا

اوھے مصممتے دی ورتوں: جنم، اہیاس، صادق

لہندی دا اثر: آہا، وسدا

مہربان والی جنم ساکھی وچوں وگئی دیکھو:

”جب ایہو آ گیا مانے تب اوہو سچا جو ساچے مانینے ہے۔ سو ایس کے سبھے ڈکھ میٹ کر دور کر ڈارے۔ از سر ب سناکھ دیوے۔ بھائی رام جتا جی، ایہو کتھا ایوی ہے، جیہیں کو آ پے اپنی کر پا کرے سوئی پائے۔“

برج بھاشا دا اثر: ایہو، اوہو، ساچے، مانینے، کے، کر، ڈارے، ایوی، کو، کرے

اوھے مصممتے دی ورتوں: ار

جنم ساکھی بھائی بالا وچوں وگئی دیکھو:

”بالے سندھو نوں ایہا چاہ سی جے کورو پرگٹ ہووے تاں درسن جائینے۔ بالے

سندھوں سُندیا جو کورو مانک اک کھتریا انگد ہے۔ اوس نون تھا پ چلیا ہے۔ خبر سُنی کھڈور کھبریاں دی وچ بیٹھا ہے۔ ایہو سُسن کے بالا سندھو کورو انگد دے درسن آیا جو کچھ سکت آئی سو بھٹ لے آیا، ڈھو ڈھ لدھو سو۔ اگے دیکھے تاں کورو انگد بیٹھا بان وندا ہے۔ بالے سندھو جائے متھا ٹیکیا اکوں کورو انگد ہولیا آؤ بھائی ست کرتا رہیٹھا جی۔ کورو انگد وان وٹنے رہ گیا کورو انگد بالے نون پُکھنا کیتا، بھائی سکھ کتھوں آئیو۔ کیو کر آؤن ہویا ہے۔ کون ہوندے ہو، تاں باپے سندھو، ہتھ جوڑے کورو جی، ہوند اہاں جھینا، ماؤ ہے بالا، کوت سندھو، وطن رائے بھوئے دی تلونڈی ہے۔ کورو دے درسن آیا ہاں۔“

برج بھاشا دا اثر: ایہا، چلیا، لدھو، سو، جائے، ہولیا، وٹنے، پُکھنا، کیتا، آئیو، کیو، ہویا، ہو، ماؤ۔
 اوسے مصمتے دی ورتوں: کچھ بان، وان
 لہندی دا اثر: آئی، ڈھو ڈھ
 بھائی منی سنگھ ہوراں دی جنم ساکھی وچوں وگئی دیکھو:

”جو کوئی بالک کو بلاوے تاں بالکا ہس کے مکھ لگے ار جو پنگھوڑے میں
 ڈالے تاں پرانا کوروک کے سادھ لگ رہے۔ ار جو ماتا دُدھ پیاوے تو ہس
 کر دُدھ پیوے اربالک پچھلی رات جاگے تاں اوس کے ماتا پتا بھی جاگن ار
 بالکے کو بھی انسان کر اون ار آپ بھی کرن ار نام بھی چہن۔“

برج بھاشا دا اثر: جو، کر، ار، کے، تو، کر

پنجابی نثر دیاں ایہناں لکھتاں وچ پرتن جنم ساکھی مُڈھلی حیثیت رکھدی ہے۔ جیس دی زبان سوھویں صدی دی پنجابی نثر دا نمونہ ہے۔ پرتن جنم ساکھی دے جملیاں دی بتر پوٹھوہاری نال میل کھاندی ہے۔ پنجابی نثر دیاں ایہہ لکھتاں شاعری دے ودھیرے نیڑے ہن۔ ایہناں لکھتاں وچوں کجھ وچ تاں نزول پنجابی نالوں سادھ بھاشا دارنگ پردھان ہے تے کدھرے کدھرے ٹھیٹھ لہندی دی لفظالی وی موجود ہے۔ عربی فارسی دی ورتوں وی کیتی گئی ہے جو برج

بھاشا مالوں ودھیرے نہیں ہے۔ تقسم تے تد بھوروپاں وچ لفظالی نوں ورتیا گیا ہے۔ نکے نکے جملے ورتے گئے ہن۔ ایس دا لکھت ڈھنگ عام بول چال دے نیڑے ہے۔ واقعات دے بیان پچھے پرانیاں کتھاواں تے مسلمانی وچاراں دی روایت کم کر رہی ہے۔ انج آسیں ایہہ آکھ سکدے آں کہ ایہناں لکھتاں دی بولی دا پنڈ اتاں پنجابی اے پر اوہدے اُتے برج دے پر چھاویں وی دکھالی دیندے نیں۔ ایہہ نثر بھاویں مذہبی ضرورتاں پاروں ہوند وچ آئی پر ایہہ گل کچی اے کہ اوہدے مگروں لکھی جان والی پنجابی نثر ہورنتر کے ساہنے آئی تے انج پنجابی نثر وچ اوہ سکت پیدا ہوئی کہ اوہ ایس کھیتر وچ وڈے توں وڈے موضوعاں نوں وی سمیٹ سکے۔ آسیں دیکھدے ہاں کہ پنجابی نثر وچ اینا کھلا ر پیدا ہويا کہ اوہدے وچ وڈیاں نثری تخلیقاں ممکن ہوئیاں۔

☆☆☆☆☆

حوالے

- 1- بھائی کاہن سنگھ ما بھا، مہان کوش (پٹیالہ: بھاشا و بھگ پنجاب، 1999ء) 692
- 2- کاہن سنگھ ما بھا 693
- 3- کرپال سنگھ، جنم ساکھی پر پر "اتھاسک درشنی توں" (پٹیالہ: پنجابی یونیورسٹی، 1990ء) vi
- 4- کاہن سنگھ ما بھا 80 -5 کرپال سنگھ vii
- 6- ڈاکٹر اتم سنگھ بھائی، "جنم ساکھی ساہت وچ یگ چترن"، کھوج پتر کا پراتن وارنک و شیش اک، 21-؟ (1997ء): 59
- 7- ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ (لاہور: ماڈرن پبلی کیشنز، س۔ن) 32
- 8- کرپال سنگھ x -9 کرپال سنگھ x
- 10- کرن جیت سنگھ، پراتن پنجابی ساہت دا اتھاس (دلی: پنجابی اکادمی، 2004ء) 28
- 11- ڈاکٹر گورچن کور، جنم ساکھی بالا دا پانٹھ پرمانکرن تے الوچناتمک سنپادن (پٹیالہ: بھاشا و بھاگ پنجاب، 1987ء) 27
- 12- بھائی ویر سنگھ، پراتن جنم ساکھی (نویں دلی: بھائی ویر سنگھ ساہتیہ سدن، 1996ء) 11

- 13 بھائی ویر سنگھ 3
- 14 ڈاکٹر جکیر سنگھ، پنجابی سہت و اتہاس۔ آدکال توں بھگتی کال (امرتر: گورونک دیو یونیورسٹی، 1996ء) 104
- 15 ڈاکٹر گورچن کور 28 -16 بھائی ویر سنگھ 5
- 17 شمشیر سنگھ اشوک، 'پراتن جنم ساکھی'۔ اک ساہتک ملانکس، 'کھونچ پڑ کا ویش اک' 12؟ (1997ء) 121
- 18 ڈاکٹر ابیر سنگھ، 'جنم ساکھی'، ساہتک کوش۔ پربھاشک شہداولی، مرتب۔ ڈاکٹر رتن سنگھ بھلی (پٹیالہ: پنجابی یونیورسٹی، 2001) 432
- 19 کاہن سنگھ ما بھا 229 -20 بھائی ویر سنگھ 17
- 21 کرن جیت سنگھ 39 -22 کرن جیت سنگھ 39
- 23 کرپال سنگھ xiii -24 کرن جیت سنگھ 39
- 25 کرپال سنگھ xii. xiii -26 کرپال سنگھ vi
- 27 کرپال سنگھ 76 -28 کرپال سنگھ 59
- 29 ڈاکٹر جگجیت سنگھ، مرتب۔ جنم ساکھی سری گورونک دیو جی داتا رنگ ادھین (لدھیانہ: پنجابی ساہت اکادمی، 1970) 36
- 30 نریندر کور بھائی، مرتب۔ جنم ساکھی سری گورونک دیو جی (امرتر: ڈاکٹر رتن سنگھ، جیون سنگھ، 1999ء) 8
- 31 ڈاکٹر گورچن کور 37 -32 نریندر کور بھائی 26-27
- 33 کرن جیت سنگھ 40 -34 ڈاکٹر گورچن کور 37
- 35 نریندر کور بھائی 55 -36 ڈاکٹر گورچن کور 43
- 37 کاہن سنگھ ما بھا 858 -38 کاہن سنگھ ما بھا 858
- 39 کرپال سنگھ 221 -40 کرپال سنگھ 221
- 41 سردار کرم سنگھ، کتاب کہ وساکھ (مینی تال: اندھیر سنگھ، 1932ء) 242

- 42 کرپال سنگھ xxxxi -43 کرپال سنگھ 221
- 44 ڈاکٹر گورنچن کور، ’بھائی بالے والی جنم ساکھی: سروپ تے پرمانکتا‘، کھوج پتر کا پراتن وارنگ
 ویشیش ایک 21؟ (1997ء): 243
- 45 کرن جیت سنگھ 162 -46 ڈاکٹر گورنچن کور 244
- 47 ڈاکٹر گورنچن کور 246 -48 ڈاکٹر گورنچن کور 46
- 49 ڈاکٹر گورنچن کور 239 -50 کرن جیت سنگھ 63
- 51 کرپال سنگھ 221 -52 ڈاکٹر گورنچن کور 259
- 53 کرپال سنگھ 224
- 54 رتن سنگھ جگی، بھائی منی سنگھ جیون اتے رچنا (پنپالہ: پنپالی یونیورسٹی، 1995ء) 2، 14
- 55 ڈاکٹر گورنچن کور 47
- 56 ڈاکٹر امر جیت سنگھ، پنپالی ساہت دا اتہاس قصہ کال (امرتسر: گورو مانک دیو یونیورسٹی،
 2000ء) 126
- 57 کرن جیت سنگھ 71 -58 کاہن سنگھ ما بھا 93
- 59 سیوا سنگھ، ’بھائی منی سنگھ والی جنم ساکھی دا آلوچناتمک ادھین‘، کھوج پتر کا پراتن وارنگ
 ویشیش ایک 21؟ (1997ء): 270
- 60 سیوا سنگھ 272
- 61 کرپال سنگھ 331

جنم ساکھیاں دی روایت تے پنجابی نثر

☆ ڈاکٹر محمد سلیم ☆

Abstract

This article deals with the tradition of different Janam Sakhis of Baba Guru Nanak ---the founder of Sikhism. These Janam Sakhis describe the events related to the life of Baba Guru Nanak. Four Janam Sakhis are analyzed in this article; all of those belong to the different era. Puratan Janam Sakhi is considered the first and typical example of Punjabi prose in the sixteenth century. These Janam Sakhis played a very prominent role in the development of Punjabi prose relating to Sikhism. The impact of Pothohari and Lehndi dialects is obvious in these Janam Sakhis. Even the vocabulary of Brij Bhasha can be traced frequently in the Sikh literature. The followers of Sikhism promoted this language out of religiosity and to spread the teaching of Sikh Gurus.

سکھ دھرم دے موڈھی کور و مانک جی ہوریں کئی ناواں نال مشہور نہیں جیویں بابا مانک،
مانک دیو، مانک شاہ، مانک پاتشاہ، مانک صاحب تے کور و مانک وغیرہ۔ آپ دا جنم 1469ء
نوں کالورائے بیدی کھتری دے گھر تلونڈی رائے بھوئے موجودہ ضلع ننکانہ وچ ہویا۔ (1)
مڈھلی پڑھائی ننکانے توں ای حاصل کیتی۔ جوان ہوئے تے اپنی وڈی بھین کول چلے
گئے جو سلطان پور لوڈھی ریاست کپورتھلہ وچ رہندی سی۔ اوتھے ای آپ دا ویاہ ہویا تے دو پتر
سری چند تے لکشمی چند جسے۔ آپ نے فقیری بابا پایا۔ مسلماناں دیاں مذہبی تھاواں تے جا کے